

Apokaliptika, reformáció, nemzeti identitás

Őze Sándor: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon, 1526–1566. Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, Budapest, 2016. 394 oldal

Őze Sándor csaknem három évtizede vizsgálja a „kora nemzettudat” kialakulását, a magyarság nemzeti identitásának kora újkori gyökereit. Ma már megkerülhetetlennek számító koncepciója három alapvető tényező szerves összefüggésének felismerésén alapul: a reformáció meggyökeresedését és elterjedését a török hódítással hozza kapcsolatba, és a nemzeti identitás összefüggésében tárgyalja. Jóllehet ez a gondolat csíraszerűen már Benda Kálmán 1937-ben kiadott klasszikus művében megjelenik, az összefüggések aprólékos és minden részletre kiterjedő feltárása Őze Sándor nevéhez fűződik. 1991-ben kiadott kötetében a szerző a „bűnös nemzet” és a „választott nép” toposzának előfordulásait vizsgálta a 16. századi egyházi irodalomban, számos tanulmány összegzéseként 2006-ban közreadott könyvében pedig a végvidéki társadalom körében formálódó identitás-elemek feltárására vállalkozott. Új monográfiájában – amely a 2013 nyarán megvédett akadémiai doktori disszertációja átdolgozott, némileg rövidített változata – a koncepció egyik szálát, a végvidéki társadalom lételményét kifejező apokaliptikus időszemlélet szerkezetét és szerepét tárja fel a szerző, rendkívül tág társadalom- és művelődéstörténeti közegekbe helyezve a központi jelenségsoportot.

A vizsgált időszakot a 16. század dereka jelenti, elvi időhatárokként 1526-ot és 1566-ot jelöli ki a szerző. Ebből sajátos kihívás következik, hiszen ezeket az évtizedeket eszmetörténeti szempontból a kiforratlanság jellemzi: „A korszak nem más, mint a kísérletezés időszaka egy megváltozott hely-

zetben.” (19. old.) Ahhoz, hogy az összefüggések mégis kirajzolódjanak, tekintélyes mennyiségű forrásanyag, a 15. és 16. század magyar, német és latin nyelvű nyomtatott teológiai és történeti műveinek áttanulmányozására volt szükség. A parttalanság elkerülése érdekében természetesen csak a leginkább reprezentatív szerzők műveit lehetett részletes elemzés tárgyává tenni: Szerémi György például a délvidéki származású alsópapság, Szegedi Kis István a hódoltság értelmiség, Bornemisza Péter pedig az udvari közeg képviselőjeként jön számításba.

A téma és a forrásbázis fokozott metodológiai tudatosságot, az alkalmazott módszerek és a gondolatmenetbe beemelt szempontok változatosságát követeli meg a kutatótól. A kihívásnak megfelelően a szerző – ahogy több más munkájában is – bőségesen használja nemcsak a szorosan egybefonódott eszmetörténet és irodalomtörténet adatait, hanem teológia-, egyház- és társadalomtörténeti ismereteket is mozgósít. Mindemellett ismét tanújelét adja remek antropológiai és lélektani érzékének (bár pszichológiai szakirodalmakra tételesen kevés esetben hivatkozik; az időtapasztalatra vonatkozóan Jan és Aleida Assmann, valamint kisebb részt Reinhart Koselleck és Mircea Eliade eredményeit használja).

A könyv gondolatmenete alapvető fogalmak tisztázásával indul: a szerző definiálja az apokaliptika, eszkatológia és khiliaizmus gyakran következtetlenül használt terminusait, és röviden bemutatja az apokaliptikus szemlélethez kapcsolódó középkori egezetikai hagyományt.

Ezután röviden ismerteti a török–magyar, illetve szélesebb kontextusban pogány-keresztény összeütközések és ezek kulturális tükröződésének 16. század előtti történetét, a „kereszténység védőbástyája” toposz gyökereit, majd a (2006-os könyvében központi szerepet játszó) gondolatme-

netet a határvidék sajátos mozgástörvényeiről. Innen tér rá az ütközőzóna népességének időélményére, időszemléletére. Mind ebből immár szervesen következik a fejezet konklúziója: „A határkörzetben élő katonaközösségnek befelé megélt ideje volt. [...] Itt a közösség együtt él a halállal, abban a várakozásban, mely egy apokaliptikus idősíkhöz kapcsolódik.” (82. old.)

A határvidéknek ez a sajátos mentalitás-történeti jellemzője magyarázza az apokaliptika középkori szerzetesi hagyományainak továbbélését és aligha túlbecsülhető hatását a határzónában. A szerző áttekinti a pálos, domonkos és ferences apokaliptika nyugati és hazai gondolati építőköveit, megállapítva: a vizsgált korszakban az obszerváns ferences eszmeiség gyakorolta a legjelentősebb hatást a határvidék társadalmának gondolkodására. Feltételezhető, hogy a ferencesek által közvetített történet- és időszemlélet a 16–17. század folyamán is kontinuus volt. Jóllehet a katolikus és protestáns hagyományok közti folytonosságot szövegszerűen csak a térségből származó Szerémi György és Ozorai Imre műve támasztja alá, a mentalitás-történeti tényezők, a határhelyzetből adódó létállapot alapvető változatlansága mégis e folytonosság mellett szól.

Apokaliptika és politikai gondolkodás kapcsolatát Dániel könyvének egzegéziséből bontja ki a szerző: rekonstruálja Luther értelmezését, majd áttekinti a protestáns teológusok által a töröknek tulajdonított antikrisztusi szerep változatait. A reformátorok tanításának magyar recepcióját elemezve megállapítja, hogy Ozorai Imre, majd jóval kidolgozottabban Batizi András – szembe-sülve a törökök 1541–1543 közötti drámai térhódításával, és a megváltozott helyzet magyarázatát, értelmét keresve – mozgósította egyfelől az apokaliptika hazai hagyományait, másfelől pedig a Melanchthon által kidolgozott „kettős Antikrisztus”-tant. A katolikus, evangélikus és református törökképek és antikrisztológia további elemzése alapján a szerző megállapítja: a magyar

ütközőzóna népességének szemléletére a helvét irányzat, de nem Kálvin, hanem Bullinger, Musculus és Bibliander nézeti gyakorolták a legnagyobb hatást – Őze itt újabb kutatásai fényében saját korábbi véleményét is revidálja. (139., 265. old.)

A török hódítás határa 1541–1543 között viharos gyorsasággal több száz kilométerrel északabbra helyeződött; a politikai megoldás keresését ennek nyomán apokaliptikus sokk váltotta fel. „A megváltozott katonapolitikai helyzet által kialakított új életformának [a végvidéki társadalomnak] is új ideológiai struktúrára volt szüksége.” (271. old.) A helyzetre a „kettős Antikrisztus”-tan kínált elfogadható magyarázatot, amely egyszerre irányult a katolikusok és törökök ellen, így a felekezeti és a nemzeti identitás megerősítését egyaránt szolgálta, megtartó erőt jelentett a hódoltság és a határvidék lakosságának.

A könyv gondolatmenetét végigkísérve kimerítő választ kapunk a bevezetőben feltett valamennyi kérdésre. Láthatóvá válnak nemcsak a világvégevárás kiváltó okai és az apokaliptikus gondolkodás művelődéstörténeti háttere, hanem az a – nemzeti identitás szempontjából kiemelkedően fontos – kérdés is, hogy a „magyar határmentalitás mennyiben a török hódítás következménye, vagy mennyiben egy általános európai mentalitásváltás, vagyis korhoz kötött változás”. (13. old.) Régióinkban a történeti adottságok függvényeként a protestáns antikrisztológia sajátos változata alakult ki: „A wittenbergi történet szemlélet apokaliptikus passzivitását Magyarországon kezdettől fogva kiegészítik az ország gondolkodását végzetesen meghatározó határvidék mentalitásának, különböző területi és csoportidentitásának jellegzetességei, szimbólumai” (271. old.), így elsősorban az a védőbástya-toposz, amelynek magyar nyelvű megjelenését a végvári közegben korábban éppen Őze mutatta ki.

A mű szervesen kötődik a nemzetközi szakmai diskurzushoz. Ez mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy a szerző nagy

mennyiségű, Magyarországon részben kevésbé ismert külföldi (elsősorban német nyelvű) szakirodalmat mozgat meg, és adaptálja azok eredményeit. Szintén csak üdvözölni lehet azt a tényt, hogy a szerző és a kiadó a könyv nemzetközi recepciójáról is gondoskodott: a kötet a Magyar Napló és a Lipcsei Egyetemi Kiadó közös gondozásában 2015-ben angol nyelven is megjelent.

A könyv természetesen még szorosabban kapcsolódik a magyar kutatásokhoz. Egyes fejezetek Dobrovits Mihálllyal, illetve Norbert Spannenbergerrel közös munkára épülnek, de ugyanilyen jól kitapintható a Pázmány Péter Katolikus Egyetem „Felekezet és identitás” doktori programján zajló műhelymunka hatása, valamint a szintén Piliscsabán szervezett rendtörténeti konferenciák hozadéka is. A közös diskurzusnál azonban jóval többről van szó: Őze koncepciója egyfelől épít Szakály Ferenc, Péter Katalin és Csepregi Zoltán másféle összefüggérendszerben felállított modelljeire, másfelől viszont lényegileg új megfontolásokat is kifejt velük szemben. Minden bizonnyal a további viták nyomán dől majd el, hogy mennyiben lehetséges a modellek egyeztetése, a különböző szempontok közti összefüggések feltárása. Ez a munka mindenesetre elkerülhetetlen, hiszen, ahogyan maga Őze is fogalmaz ezekről a megközelítésekről: „Önmagában egyik sem lehet üdvözítő.” (13. old.)

Már az a tény is a további részletkutatásokat ösztönzi, hogy a szerző nem egy esetben olyan tényezőkre irányítja a figyelmet, amelyeket mindeddig viszonylag kevés figyelemben részesített a kutatás. Ilyen például a Korán-fordítások és -cáfolatok vagy éppen az asztrológiai számítások szerepe a teológiai és áttételesen a politikai gondolkodásban. Az adatgazdagságon túl a könyv egyik legnagyobb erőssége az, hogy a teljesség igényével igyekszik feltárni a vizsgált jelenségek művelődéstörténeti hátterét, hogy képet alkosson egyes identitáselemek kulturális és antropológiai beágyazottságáról. A

gondolatmenet hatalmas időbeli és térbeli távlatokat fog át: a 15. századi reflexiók kapcsán például a 7. századi szír jövendölésekig, sőt ezek késői antikvitásban gyökerező motívumkincséig nyúl vissza. Ez a tematikai tágasság azonban komoly hátlutítóval is jár, amelyet érzésem szerint nem sikerült teljes egészében kivédeni: a háttér részletes bemutatása helyenként nehezen követhetővé teszi a gondolatmenetet, és megterheli az amúgy sem könnyen olvasható szöveget.

A tartalmi kérdésekről immár a formai vonatkozásokra térve, a mű egyik legfeltűnőbb jellegzetessége az, hogy a főszöveget a megszokottnál jóval bőségesebb bibliai idézetek és forrásrészletek szakítják meg. Ezek beiktatása természetesen indokolható, hiszen a nagyközönség nem feltétlenül rendelkezik a teljes kontextus megértéséhez szükséges szövegismerettel. Olykor azonban az olvasónak az a benyomása támad, hogy ezek a külön lapon szereplő, címmel el nem látott idézetek a főszövegtől külön életet élnek, a köztük levő összefüggések nem egészen világosak. Hasonló probléma merül fel a helyenként szintén igen terjedelmes lábjegyzetekkel kapcsolatban. Éppen csak említésre érdemes formai hiányosságként regisztrálhatjuk a viszonylag sok elírást és sajtóhibát (főleg a szóközökkel és központozással van probléma), valamint a bibliográfia néhány következetlenségét. Kimondottan örömteli viszont, hogy a kötet használatát, az adatok visszakeresését személy- és helynévmutató segíti.

Összességében megállapítható, hogy Őze Sándor monográfiája a szerző által munkált nagy ívű koncepció részeként minden ízében inspiráló, érdemi reflexióra készítő mű, amely minden bizonnyal fontos tájékozódási pont lesz a reformáció korai szakaszának és tágabban a 16. század eszméletörténetének kutatásában.

ERDŐS ZOLTÁN